

Məmmədov Zaur Əlirza oğlu,

AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun baş elmi işçisi,
hüquq elmləri doktoru, dosent

Ünvan: Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

E-mail: zaurmammadov1965@mail.ru

UOT 340.15

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.308>

SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ HÜQUQ SİSTEMİ

Açar sözlər: *Səfəvilər dövləti, hüquq sistemi, şəriət hüququ, Cəfəri fiqhi, qazılar, şah fərmanları.*

Ключевые слова: *государство Сефевидов, правовая система, шариат, джафаритский фикх, казий, шахские указы.*

Keywords: *Safavid state, legal system, Sharia law, Ja'fari jurisprudence, qadi, royal decrees.*

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması uzun sürən tarixi proseslərin yekunu olaraq baş vermişdir [4, s. 217]. Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair əsas və ən çoxsaylı mənbələr qrupunu müxtəlif xalqların nümayəndələrinin, o cümlədən azərbaycanlıların yazdıqları orta əsr salnamələri təşkil edir [3, s. 8]. Səfəvilər dövləti Şərq tarixində yalnız siyasi hakimiyyət modeli ilə deyil, həm də dini-ideoloji və hüquqi quruluşu ilə seçilən mühüm dövlətlərdən biri olmuşdur. 1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyətə gəlməsi ilə hüquq sistemi dövlətin ideoloji əsaslarının qorunması, sosial münasibətlərin tənzimlənməsi və mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi baxımından əsas alət kimi çıxış etmişdir. Səfəvilər dövləti 1501-ci ildən 1736-cı ilə kimi mövcud olmuşdur [8, s. 3; 6].

L.S.Namazova haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından

süqutunadək olan dövr tarixinin araşdırılması tarixşünaslığımızın ən vacib problemlərindən biridir [5, s. 3].

Səfəvilər dövləti bəşər tarixində özünəməxsus iz qoymuşdur [1, s. 4]. Səfəvilər dövründə hüquq sisteminin öyrənilməsi Azərbaycan və ümumilikdə İslam hüquq tarixinin daha dərinlən anlaşılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Səfəvilər dövründə hüquq sistemi dövlətin siyasi və ideoloji mahiyyəti ilə sıx bağlı şəkildə formalaşmışdır və bu sistemin əsasını dini hüquq təşkil etmişdir. Şiəliyin dövlət dini elan edilməsi hüquq normalarının mənbələrini və tətbiq mexanizmlərini köklü şəkildə dəyişdirmiş, sünni hüquq məktəblərinin yerini Cəfəri fiqhinin tutmasına səbəb olmuşdur. Cəfəri fiqhi Səfəvilər dövləti üçün yalnız dini hüquq sistemi deyil, həm də siyasi legitimliyin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış etmişdir. Şah hakimiyyəti öz legitimliyini imamət ideyasına bağlayaraq hüquqi qərarların dini əsaslarla qəbul olunmasını təşviq etmişdir. Bu isə hüququn həm normativ, həm də ideoloji funksiya daşmasına gətirib çıxarmışdır. Hüquq münasibətləri əsasən şəriət normaları ilə tənzimlənsə də, dövlətin geniş əraziləri və mürəkkəb sosial strukturu dünyəvi hüquqi mexanizmlərin tətbiqini zəruri etmişdir.

Səfəvilər hüquq sistemində hüququn mənbələri bir neçə əsas qrupa bölünə bilər. Birinci və əsas mənbə Qurani-Kərim, hədislər və Cəfəri fiqh alimlərinin hüquqi şərhləri idi. Bu

mənbələr ailə hüququ, nikah, talaq, miras, vəqf və mülkiyyət məsələlərinin tənzimlənməsində əsas rol oynayır.

İkinci mənbə şah fərmanları və qanunnamələr idi ki, bunlar əsasən inzibati, maliyyə və cinayət hüququ sahələrini əhatə edirdi. Şah tərəfindən verilən fərmanlar qanun qüvvəsinə malik idi və bütün ərazidə icrası məcburi sayılırdı.

Üçüncü mənbə isə adət hüququ idi. Xüsusilə tayfa münasibətlərinin güclü olduğu bölgələrdə adət hüququ gündəlik sosial münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm yer tuturdu. Dövlət bu hüquq normalarını tamamilə ləğv etməmiş, əksinə, onları mərkəzi hüquq sistemi ilə uzlaşdırmağa çalışmışdır.

Məhkəmə sistemi Səfəvilər dövründə hüququn tətbiqində əsas mexanizm idi. Şəriət məhkəmələrinin başında qazılar dururdu. Qazılar dini təhsilə malik şəxslərdən seçilir və əsasən fiqh qaydalarına əsaslanaraq qərarlar qəbul edirdilər. Onların səlahiyyətlərinə mülki və ailə hüququ ilə bağlı məsələlərin həlli, müqavilələrin təsdiqi və hüquqi aktların qeydiyyatı daxil idi. Qazıların fəaliyyəti yalnız hüquqi deyil, həm də sosial əhəmiyyət daşıyırdı, çünki onlar cəmiyyətin mənəvi nizamının qoruyucusu kimi çıxış edirdilər. Bununla yanaşı, saray məhkəmələri və inzibati məhkəmələr də mövcud idi. Bu məhkəmələr əsasən dövlətə qarşı cinayətlər, vergi məsələləri və yüksək vəzifəli şəxslərlə bağlı işlərə baxırdı.

Şah Səfəvilər dövlətində ali hüquqi hakimiyyət sahibi idi. O, həm qanunverici, həm icraedici, həm də ali məhkəmə instansiyası funksiyalarını yerinə yetirirdi. Şah tərəfindən qəbul edilən qərarlar mübahisəsiz şəkildə icra olunur və hüquqi presedent kimi qəbul edilirdi. Bu, hüquq sisteminin mərkəzləşdirilməsinə və dövlət hakimiyyətinin güclənməsinə xidmət edirdi. Eyni zamanda şahın hüquqi səlahiyyətləri dini əsaslarla izah olunur və imamın nümayəndəsi kimi təqdim edilirdi. Bu vəziyyət hüquqla dinin bir-birindən ayrılmaz şəkildə vəhdət təşkil etdiyini göstərir.

Cinayət hüququ sahəsində Səfəvilər dövründə həm şəriət cəzaları, həm də dünyəvi cəzalar tətbiq olunurdu. Oğurluq, zina, qətl kimi cinayətlərə şəriət normalarına uyğun cəzalar verilir, dövlətə qarşı çıxışlar və üsyanlar isə sərt dünyəvi cəzalarla nəticələnirdi. Cəzaların məqsədi yalnız cəzalandırma deyil, həm də qorxutma və ictimai asayişin qorunması idi.

Maliyyə hüququ sahəsinə vergilərin yığılması daxil idi.

Torpaq üzərində mülkiyyət hüququ dövlətin nəzarəti altında saxlanılır, vəqf torpaqları isə dini hüquq normalarına uyğun idarə edilirdi.

Beləliklə, Səfəvilər dövrünün hüquq sistemi mürəkkəb, çoxşaxəli və ideoloji yüklü bir sistem kimi formalaşmışdır. Bu sistem həm dini dəyərlərə, həm də dövlət idarəçiliyinin praktiki tələblərinə cavab vermiş və uzun müddət regionda hüquq münasibətlərinin əsas çərçivəsini müəyyən etmişdir.

Səfəvilər dövlətində hüquq sisteminin mahiyyətinin düzgün dərk edilməsi üçün onun yalnız normativ hüquqi quruluşu deyil, həm də bu sistemin tarixşünaslıqda necə tədqiq edildiyi və qiymətləndirildiyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixşünaslıq yanaşması hüquq sisteminin real funksiyalarını, ideoloji əsaslarını və sosial təsir mexanizmlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Səfəvilər hüquq sisteminin tədqiqi müxtəlif dövrlərdə və fərqli elmi məktəblər çərçivəsində aparılmış, bu isə mövzunun interpretasiyasında ciddi fərqlərə səbəb olmuşdur. Erkən Avropa səyyahlarının qeydlərindən başlayaraq sovet tarixşünaslığına, müasir Azərbaycan, İran və Qərb tədqiqatçılarına qədər bu sahədə geniş və çoxşaxəli elmi irs formalaşmışdır.

Səfəvilər dövrünün hüquq sistemi ilə bağlı ilkin məlumatlar əsasən dövrün salnaməçiləri və saray tarixçilərinin əsərlərində əks olunmuşdur. Həsən bəy Rumlu, İsgəndər bəy Münşi, Qazi Əhməd Qumi kimi müəlliflərin əsərlərində hüquq münasibətləri, məhkəmə praktikası, şah

fərmanları və inzibati qərarlar haqqında dəyərli məlumatlar yer alır. Bu mənbələr hüququ müstəqil tədqiqat obyekti kimi deyil, dövlət idarəciliyinin ayrılmaz hissəsi kimi təqdim edir. Buna görə də erkən mənbələrdə hüquq sistemi daha çox siyasi hakimiyyətin təzahürü kimi xarakterizə olunur. Bununla belə, bu əsərlər hüquq tarixinin rekonstruksiyası üçün əsas ilkin mənbə bazasını təşkil edir.

Avropa səyyahları və diplomatlarının qeydləri Səfəvilər dövlətinin hüquq sisteminin tarixşünaslıqda öyrənilməsində mühüm yer tutur. Jan Şarden, Engelbert Kempfer, Pietro della Valle kimi müəlliflər Səfəvi dövlətində məhkəmə sistemi, cəzalar, hüquqi adətlər və şahın hüquqi səlahiyyətləri haqqında müşahidələr aparmışlar. Onların yazıları obyektivlik baxımından bəzən mübahisəli olsa da, hüququn gündəlik həyatdakı tətbiqi barədə mühüm empirik material təqdim edir. Avropa müəllifləri hüquq sistemini çox vaxt despotik idarəçilik prizmasından qiymətləndirmiş, şahın məhkəmə və qanunvericilik səlahiyyətlərinin genişliyini tənqid etmişlər. Bu yanaşma sonrakı Qərb tarixşünaslığında uzun müddət dominant mövqe tutmuşdur.

Səfəvi dövlətinin XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərinə aid tarixinin (siyasi vəziyyət, iqtisadi əlaqələr, dini görüşlər, mədəniyyət, məişət xüsusiyyətləri) öyrənilməsi üçün xüsusi növ məxəz rolunu bilavasitə bu dövlətə səyahət etmiş və ya yolüstü bu ölkədə səfərdə olmuş şəxslərin xatirələri və səyahətnamələri oynayır [2, s. 18].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində formalaşmış rus və sovet tarixşünaslığı Səfəvilər dövlətinin hüquq sisteminə əsasən sinfi yanaşma kontekstində baxmışdır. Sovet tədqiqatçıları hüququ feodal münasibətlərin tənzipləyici mexanizmi kimi dəyərləndirmiş, şəriət hüququnu isə feodal ideologiyasının aləti hesab etmişlər. İ.P.Petruşevski, V.V.Bartold və digər tədqiqatçıların əsərlərində hüquq sistemi torpaq

mülkiyyəti, vergi münasibətləri və feodal asılılıq çərçivəsində təhlil olunur. Bu yanaşma hüququn sosial-iqtisadi funksiyalarını üzə çıxarsa da, onun dini və mədəni aspektlərini kölgədə qoymuşdur. Bununla belə, sovet tarixşünaslığı hüquq sisteminin struktur təhlili və mənbəşünaslıq baxımından əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

G.Ə.Rəhimli göstərir ki, İ.P.Petruşevski, Səfəvilər tarixinə Azərbaycan tarixinin bir parçası kimi yanaşmışdır və Səfəvi dövlətini Azərbaycan dövləti olaraq tədqiq etmişdir [7, s. 10].

Azərbaycan tarixşünaslığında Səfəvilər dövlətinin hüquq sisteminin elmi tədqiqi əsasən XX əsrin ikinci yarısından etibarən intensivləşmişdir. Oqtay Əfəndiyev, Şahin Fərzəliyev, Yaqub Mahmudov, Nazim Cəfərli və digər alimlərin əsərlərində hüquq sistemi dövlət quruculuğunun mühüm elementi kimi təqdim olunur. Azərbaycan alimləri Səfəvilər dövlətini milli dövlətçilik ənənələrinin davamı kimi qiymətləndirmiş və hüquq sisteminin mərkəzləşdirici rolunu ön plana çıxarmışlar. Bu tədqiqatlarda şəriət hüququ ilə dünyəvi hüququn sintezi, şah hakimiyyətinin hüquqi əsasları və məhkəmə institutlarının fəaliyyəti obyektiv şəkildə təhlil edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan tarixşünaslığı hüquq sisteminin regional xüsusiyyətlərini və yerli adət hüququnun rolunu vurğulamışdır.

Müasir Qərb tarixşünaslığı Səfəvilər dövlətinin hüquq sisteminə daha balanslı və çoxölçülü yanaşma nümayiş etdirir. Roger Savory, Rudi Matthee və digər alimlər hüquq sistemini erkən modern dövlət modeli kontekstində təhlil edirlər. Onların fikrincə, Səfəvilər dövləti hüquqi baxımdan nə tam teokratik, nə də tam dünyəvi sistemə malik olmuşdur. Əksinə, bu dövlət hüququ siyasi idarəciliyin ehtiyaclarına uyğun şəkildə çevik tətbiq etmişdir. Qərb tədqiqatlarında hüquq sistemi dövlətin mərkəzləşməsi, vergi nəzarəti və sosial intizam mexanizmi kimi dəyərləndirilir.

Tarixşünaslıqda xüsusi müzakirə doğuran məsələlərdən biri Səfəvilər dövründə hüququn

icra mexanizmlərinin effektivliyidir. Bəzi tədqiqatçılar hüquq normalarının real praktikada tez-tez pozulduğunu və şah iradəsinin hüquqdan üstün tutulduğunu qeyd edirlər. Digərləri isə hüquq sisteminin dövrün sosial-siyasi şərtlərinə uyğun olduğunu və müəyyən sabitlik yaratdığını vurğulayırlar. Bu fikir ayrılığı hüququn normativ və praktik tərəfləri arasındakı fərqlə izah olunur.

Səfəvilər dövlətinin hüquq sisteminin tarixşünaslıqda tədqiqi göstərir ki, bu sistem yalnız hüquqi qaydalar toplusu deyil, həm də ideoloji, sosial və siyasi münasibətlərin ifadəsi olmuşdur. Hüquq dini ideologiyanın legitimləşdirilməsi, mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi və cəmiyyətin nəzarətdə saxlanılması funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Tarixşünaslıq yanaşmalarının müxtəlifliyi bu hüquq sisteminin çoxqatlı və mürəkkəb xarakterini bir daha sübut edir.

Beləliklə, Səfəvilər dövlətində hüquq sisteminin tarixşünaslıqda tədqiqi onun yalnız tarixi fakt kimi deyil, həm də elmi interpretasiya obyekti kimi əhəmiyyətini ortaya qoyur. Müxtəlif elmi məktəblərin yanaşmaları hüquq sisteminin

fərqli cəhətlərini üzə çıxararaq mövzunun daha dərinlən anlaşılmasına imkan verir. Bu baxımdan Səfəvilər dövlətinin hüquq sistemi həm hüquq tarixi, həm də tarixşünaslıq baxımından aktual və zəngin tədqiqat sahəsi olaraq qalmaqdadır.

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, Səfəvilər dövrünün hüquq sistemi teokratik dövlət modelinin bariz nümunəsi olmuşdur. Şəriət hüququ ilə dünyəvi hüququn sintezi dövlətin siyasi sabitliyini təmin etmiş, mərkəzləşmiş hakimiyyətin möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır. Bu hüquq sistemi Azərbaycan hüquq tarixində mühüm mərhələ təşkil edir və sonrakı dövrlərin hüquqi inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, Səfəvilər dövlətinin hüquq sistemi teokratik dövlət modelinə uyğun şəkildə formalaşmış, lakin praktik idarəçilik zərurətləri bu sistemi çevik və çoxşəxli etmişdir. Bu hüquq sistemi Azərbaycan və ümumilikdə regionun hüquqi tarixində mühüm mərhələ kimi dəyərləndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev, H. A. Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti (I Şah Abbasın dövrü): / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2013. – 29 s.
2. Dadaşova, R.İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda) / R.İ.Dadaşov. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 393 s.
3. Əfəndiyev, O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 344 s.
4. İsmayılov, X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi / X.C.İsmayılov. – Bakı: Nurlan, – 720 s.
5. Namazova, L.S. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixi müasir Böyük Britaniya tarixşünaslığında (R.M.Seyvorinin tədqiqatları əsasında): / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı: [n.y.], – 2022. – 29 s.
6. Nəcəfli Tofiq. Səfəvilər dövləti (1501-1736-cı illər): [Elektron resurs]/https://tarixinstitutu.az/Web/finder_upload/Sefeviler_dovleti.pdf
7. Rəhimli, G.Ə. Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi və Qızılbaş ideologiyası / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı: [n.y.], – 2022. – 32 s.
8. Süleymanov, N.M. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin iqtisadi həyatı: / tarix üzrə elmlər doktoru dis. / – Bakı: [n.y.], – 2014. – 45 s.

Маммадов Заур Алирза оглу,
доктор юридических наук, доцент, старший научный сотрудник
Института востоковедения им. академика З.М.Буниятова
национальной академии наук Азербайджана

ПРАВОВАЯ СИСТЕМА В ГОСУДАРСТВЕ СЕФЕВИДОВ

РЕЗЮМЕ

Правовая система Сефевидского государства, существовавшего в XVI–XVIII веках, представляет собой сложный и многослойный механизм, сформированный под влиянием религиозных, политических и социальных факторов. В данной статье подробно анализируется процесс становления и развития правовой системы Сефевидов, а также ее институциональная структура и основные источники права. Особое внимание уделяется роли религии и применению джафаритского фикха в качестве нормативной основы правового регулирования.

В статье рассматриваются основные сферы правового регулирования, включая семейные, имущественные, уголовные, административные и финансовые отношения. Наряду с нормами шариата важную роль играли указы шаха, государственные законы и нормы обычного права. Судебная система основывалась на деятельности казиев, однако верховная судебная власть принадлежала шаху, который выступал как высший арбитр и источник права. Отмечается, что правовая система Сефевидов была тесно связана с идеологией государства и служила инструментом укрепления централизованной власти.

Mammadov Zaur Alirza,
Doctor of Law, Associate Professor, Senior Researcher,
Institute of Oriental Studies named after Z.M. Bunyadov,
National Academy of Sciences of Azerbaijan

LEGAL SYSTEM IN THE SAFAVID STATE

SUMMARY

The legal system of the Safavid state, which existed between the sixteenth and eighteenth centuries, represents a complex structure shaped by religious doctrine, political authority, and social needs. This article provides a comprehensive analysis of the formation and development of the Safavid legal system, focusing on its sources, institutions, and practical application. Particular attention is paid to the role of religion and the application of Ja'fari fiqh as a normative basis for legal regulation.

The study examines various areas of legal regulation, including family law, property relations, criminal justice, administrative governance, and fiscal policies. While Islamic Sharia law formed the core of the legal system, royal decrees, state regulations, and customary law also played significant roles. The judicial system was primarily administered by qadis, yet ultimate legal authority rested with the Shah, who functioned as both the supreme ruler and the highest judicial authority. The article also explores the ideological function of law and its role in consolidating centralized power within the Safavid state.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 17.04.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 21.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.04.2026